

RİTA ENDER

1984'te İstanbul'da doğdu. 2003'te Saint Joseph Fransız Lisesi'nden, 2008'de Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Ocak 2010'da avukatlığa başladı. Galatasaray Üniversitesi ve Panthéon-Assas Üniversitesi'nde yüksek lisans yaptı ve azınlık hakları üzerine çalıştı. 2001'den beri çeşitli gazete ve dergilerde yazan Ender'in, *Mümkündür Mucizeler – Rafael Torrel'in Hayatı* (Gözlem Yayınları), *Kolay Gelsin* (İletişim Yayınları), *İsmiyle Yaşamak* (İletişim Yayınları), *Aile Yedigârları* (İletişim Yayınları), *Objets Portraits* (Lior Éditions - Fransa) başlıklı kitapları ve "Las Ultimas Palavras" başlıklı bir belgeseli bulunmaktadır.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap 1902'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu topraklarında doğan ve sonraki onlarca yıl Avrupa kıtasını kasıp kavuran gelişmelerin sonucu olarak savrulduğu İzmir'de kendine yeni bir yaşam kuran keman sanatçısı Marta Amati'nin yaşamöyküsüdür. Madam Amati'nin ölümünden yıllar sonra onun tek bir fotoğrafını İzmir'deki Beth-İsrael Sinagogu'nda gören ve yaşamöyküsünü merak eden Rita Ender, arşivlerde ve İzmirliilerin belleğinde iz sürerek Amati'nin gizemli hikâyesini ortaya çıkardı.

Berge Arabian'ın fotoğraflarıyla zenginleşen kitap, 6-31 Mart 2019'da Schneidertempel Sanat Merkezi'nde düzenlenen

“Madam Marta Amati” başlıklı sergiyle eşzamanlı olarak yayımlandı.

Metinde geçen, Türkçe dışındaki dillerdeki kelimeler *italik* dizildi, bazı kişi ve kavramlarla ilgili olarak dipnotlarla açıklama yapıldı.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

MADAM
AMATI

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS -  228

Madam Amati
Rita Ender

Fotoğraflar
Berge Arabian

Yayıma Hazırlayan
Rober Koptaş

Kitap Tasarımı
Atelier Neşe Nogay / Deniz Damar

Düzeltili
Lora Sarı

 Aras Yayıncılık, 2019
 Rita Ender, 2019

ISBN 9786052100387

Baskı ve Cilt
Sena Ofset, 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Birinci Baskı: Mart 2019, İstanbul
İkinci Baskı: Mart 2019, İstanbul

MADAM
AMATI

RITA ENDER

FOTOĞRAFLAR
BERGE ARABIAN

ANNEME

Bu çalışmaya Marta Amati'nin bu dünyadan ayrılmasından yıllar sonra başladım ve bazıları Şabat sofrasında olmak üzere, İzmirliilerden, Madam Marta Amati'yi tanıyanlardan destek aldım.

Benim için çok anlamlı olan bu desteği esirgemeyip duyduklarını, bildiklerini, anımsadıklarını paylaşan, Ancan Özasker, Avram Abuaf, Avram Ventura, Buğra Poyraz, Daniel Levi, Ezgi Serim, Franz Şloser, Gönül Atmacalı, Hazar Alapınar, İsak Ataz, Linet Şaul, Mathilda Ataz, Maria Rita Epik, Meliha Serim, Moris Şaul, Moşe Levi, Nüket Franco, Önder Kütahyalı, Sami Azar, Sara Pardo, Sarit Bonfil, Selim Bonfil, Siren Bora, Sör Roberta, Sör Crocifisse, Sumru Güner, Şükran Yücel, Vitali Franco, Tanya Noka, Teresa Reggio, Ugo Braggiotti, Yaşar Aksoy ve Yusuf Tuvi'ye;

Kitapta yer alan belgelere ulaşmama yardımcı olan, Dan Hirschberg, Eray Ak, Eren Yetkin, Gabor Fador, İlkay Yılmaz, Klara Somogyi, Luca Varga, Maric Kramer ve Peter Conrad'a;

Madam Marta Amati'nin hikâyesinin anlatıldığı sergiye İstanbul'da bir sinagogun kapılarını açan İzel Rozental'a ve Schneidertempel Sanat Merkezi'ne;

Bu hikâyenin bir kitaba dönüşmesini içtenlikle sağlayan Rober Koptaş'a ve Aras Yayıncılık'a;

Hikâyeye, tasarımı ve fotoğraflarıyla renk ve can veren sevgili arkadaşlarım Neşe Nogay'a ve Berge Arabian'a;

Ve tabii, hikâyenin gerçek sahibi, Marta Amati'ye yürekten teşekkür ederim.

MODA, ŞUBAT 2019

BAŞLANGIÇ

“Vakit öldürüyoruz, diyorlardı. Kimin haddine düşmüş vakti öldürmek! ‘Vakit’ onu yaşatmayı bilmeyenleri öldürür...”

Bilenleri ise, kendi ölümlerinden sonra dahi yaşatır. Çünkü:
“Hayat, bir yerde değil insanda olur. Yaşamak, gönlü de dünyayı da aşar taşarcasına hayatla doldurmak demektir.”*

Marta Amati hayatını müzikle doldurmuş ve doyasıya yaşamış bir kadındı. Ben ona ölümünden 28 yıl sonra bir sinagogda rastladım.

İzmir'deki Beth-İsrael Sinagogu'nda. Sinagogun artık müzeleştirilmiş bulunan ve aslında kadınlar için ayrılmış olan ikinci katında bir org duruyordu. Bu yıllanmış ahşap orgun üzerine bir çerçeve yerleştirilmişti. Çerçeve, keman çalan, hafif kambur, "yaşını başını almış" bir kadının fotoğrafı vardı. Fotoğraftaki o kadının adı ise, çerçevenin hemen altına, orgun üzerine oturtturulan bir kâğıt parçasına yazılmıştı:

"Madam Marta Amati."

Kimdi Madam Marta Amati? Fotoğrafi neden oradaydı?

Merak ettim ve sormaya başladım. Beth-İsrael Sinagogu'nun idarecilerine sordum önce:

"Marta Amati kim?"

"Düğünlerde keman çalardı" dediler.

"Tanıyor musunuz onu?" dedim.

"Tabii" dediler, "Madam Amati, bizim düğünümüzde de çalmıştı."

Çalmıştı ama kimdi o?

Bildiğim, tanıdığım tüm İzmirli Yahudilerle onun hakkında konuşmaya başladım. Hemen herkes onu anımsıyordu. Onunla birlikte kendi düğünlerini de hatırlıyorlardı. Fakat kimse şu sorulara tam bir yanıt veremiyordu: Neden ona "Madam" diye hitap ediyorlardı? Nereliydi? İzmir'e nasıl ve neden gelmişti? Yahudi miydi?

Bilmiyorlardı.

Kimi Alman olduğunu, kimi Doğu Avrupa'dan geldiğini söylüyordu. Birilerine göre “Belki de savaştan kaçan bir Yahudi”ydi, birilerine göre “Katolik”ti, birilerine göreyse “Cenazesi Kilise’den kalktığına göre Yahudi olamaz”dı.

Fakat aslında bilinmiyordu. Ve bu bilinmezlikte bir tuhafılık vardı.

Yıllar boyunca sinagoga girip çıkan, her düğünde sesli bir rol oynayan bu müzisyen kadını demek hiç tanımayanlardı. Onun hayatını merak etmemişlerdi. Oysa ben biliyordum ki, İstanbullu bir Yahudi olarak başka bir şehirdeki sinagoga gidip, bir ibadete veya bir törene katılsam, önce hemen “yabancı”lığım tespit edilirdi. Üstüme başıma, halime tavrıma bakılır ve ardından seçerem çıkarılırdı. Ailem, işim, varlığım, eşim dostum tek tek, hızlıca ortalığa saçılırdı. Tabii, neden orada bulunduğumu da mutlaka sorarlardı. Arada belki, ne zaman çocuk sahibi olacağımı hep beraber konuşma fırsatı bile bulurduk. Sonrasında iyi dilekler dilenirdi ve ayrılırken aileme selam gönderilirdi.

Peki, Madam’la kime selam göndermişlerdi?

Kimseye.

Madam İzmir’de yalnızdı.

Kemanıyla ve müziğiyle kabullenilmişti. Sorgulanmamıştı. Daha doğrusu, koyduğu nazik mesafeyle sanki kendini hiç sorgulatmamıştı. Kimseyle içli dışlı olmamış ve kendi meşru alanını yaratmıştı, sevilmişti. Onun orada olması, yukarıda durması çok doğaldı. Hatta İzmirli Avram Ventura’nın söylediği üzere, sinagogdaki varlığı herkese o kadar doğal görünmekteydi ki, eksikliği ancak öldükten sonra hissedilmişti.

Eksikliği hissedilince ve sinagogun üst katı müzeye dönüştürülünce Madam Amati’nin verdiği emek onur-

landırılmıştı. Ölümünün ardından, yıllar sonra, fotoğrafı ismiyle birlikte tam da onun kemanını çaldığı noktaya yerleştirilmişti.

Aslında bu durumda da bir tuhaflık bulmak mümkündü. Zira üst kat müze olmasına rağmen, alt katta ibadete devam edilmekteydi. Ve dünyanın hiçbir yerinde, Ortodoks bir sinagoga bir kadının, hele Yahudi olup olmadığı belirsiz bir kadının fotoğrafını yerleştirmek olağan değildi. Hâlâ, erkeklerin tahrik olmaması için kadınların sesinin duyulmaması gerektiğini gerekçelendirmeye çalışan birtakım erkeklerin egemenliği altında olan ve putlaştırma kaygısıyla kural olarak fotoğraf bulundurulmayan bu mekânlarda, kadınların yeri, rolü zaten sınırlıydı. Sınırlandırılmıştı.

İşte Madam Amati öncelikle bu sınırı usulca delip geçmiş, çok güçlü bir kadındı. Saygındı. Sanki biraz ulaşılmazdı. Yukarıdaydı. Yaşından başından, parasından pulundan, eşinden dostundan ötürü değil, mesleğinden, müziğinden ve duruşundan ötürü.

Sıradan biri değildi. Bu durumu hissettiğimde, bu farklı kadını araştırmaya başladığımda, onu daha da çok merak ettim. Çünkü fark ettim ki, “gâvur” olarak nitelenen İzmir’in müzik tarihi araştırmalarında onun için bölümler ayrılmış. Madam Amati, İzmir Müzik Okulu’nun, yani İzmir Konservatuari’nin kurucuları arasında bulunmuş ve yaylı çalgılardan sorumlu olmuş. İzmir Sağır Dilsiz ve Körler Okulu’nda dersler vermiş, yüzlerce öğrencisi olmuş. Dünyanın farklı şehirlerinde onlarca kez resitaller vermiş.

Peki, bu sanatçı kadın aslında kimdi? Bu soruya bir cevap bulmak için onun nerede doğduğunu, okuduğunu, nerede, nerelerde ve nasıl yaşadığını, çalıştığını, Türkiye’ye nasıl geldiğini, İzmir’de nasıl bir hayatı olduğunu öğrenmeye çalıştım. Bunu öncelikle sözlü tarihin öznel,

güncel, anlatıya bağlı yapısıyla yapmaya çabaladım. Bir buçuk-iki yıl boyunca, Marta Amati'yi tanıyan, onunla çalışmış ve ondan müzik dersi almış olan kişilerle ve Marta Amati'nin düğünlerinde keman çalmış olduğu kişilerle görüşmeler yaptım. Yerli ve yabancı gazeteleri inceledim. İzmir Yahudi cemaati, Beth-İsrael Sinagogu, İzmir Devlet Konservatuvarı, Santissimo Rosario Katolik Kilisesi, İzmir Latin Katolik Baş Episkoposluğu, İtalyan Lisesi, Franz Liszt Müzik Akademisi - Budapeşte Konservatuvarı, gibi kurumlarla iletişime geçtim; bu kurumlardan ilgili kişilerle görüşmeler yaptım. Görüşmeler sırasında öğrendiklerimi teyit etmeye, doğruluklarına dair belgelerin var olup olmadığını bulmaya çalıştım. Sık sık internetteki arama motorlarına onun adını ve araştırma sırasında öğrendiğim diğer adlarını yazıp, “bul” tuşuna bastım.

14

Ve sonunda bir gün, yola çıktığım günden beri ne aradığımı bilmeden aradığım bir belgeyi buldum. Almanya'da yayımlanan bir kitapta Marta Amati'nin Türkiye'ye neden geldiği açıklanmıştı. Anlaşılan, “Yahudilerin millî enstrümanı” olarak tanımlanan kemanın, Madam'ın kemanının da bir kaçış hikâyesi vardı. Ardından, bu hikâyeyi doğrulayan başka belgelere de ulaştım. Bunlar, Marta Amati'nin yaşadıklarına dair çok şey söylüyor ve düşündürüyordu ama aslında hiçbir şey kanıtlamıyordu. Nazilerin saldırısına uğrayıp kaçmış olması, birinin Yahudi olduğunu kanıtlar mıydı? Nazilerin kriterleri doğrultusunda bir kişiyi Yahudi kabul edebilir miydik?

Belki hayır, belki evet ama bana göre Madam Amati'nin kimliği kanıtlanabilir olmaktan çoktan çıkmıştı. Anlatılan, bilinen ve fotoğraflarla ve hatta video görüntüleriyle sabitlenen tek gerçək, onun bir müzisyen olduğuydu.

Hangi parçaları çaldığı, nasıl bir öğretmen olduğu, neleri ve kimleri sevdiği, nasıl sosyalleştiği gibi konular da

biyografik olarak elbet önemliydi ama bunlar anlatıcısına göre şekilleniyordu.

Şekillendirilmeyen ve üzerinden geçen yıllara rağmen fotoğraflarla hâlâ kanıtlanabilir durumda olan bir başka gerçek vardı: Marta Amati her zaman dudaklarını kırmızıya boyuyordu. Madam Marta Amati'nin dudakları hep rujluydu ve kırmızıydı.

Kırmızı dudaklarının seçildiği fotoğraflar, ortaya çıkan bu kadarcık gerçek ve elimdeki diğer bölük pörçük bilgilerle fotoğrafçı Berge Arabian'ın kapısını çaldım. Madam'ın hikâyesini araştırdığımı anlattım ve acaba onun hayat yolunu fotoğraflamak ister mi diye sordum. “Olur, yaparız” dedi Berge.

Bu arada bu araştırmayı, Schneidertempel Sanat Merkezi'nde bir sergiye dönüştürmeye karar verdik. Sergide yer alacak fotoğrafları çekmek için Berge'le İzmir'e gidip, Marta Amati'nin yolundan yürümeye çalıştık. Evlerini, ahbablarını, sinagogu, kiliseyi, mezarını, yemek yediği yerleri gezdik.

Suriye'de doğan, Kanada'ya göç eden ve yaklaşık on yıldır İstanbul'da yaşayan Berge, ilk defa İzmir'deydi. İzmir'e ilk gelişinin hiç tanımadığı bir kadınla ilgili olması ona biraz garip geliyordu. Anlamaya çalışıyordu. Göçlerle dolu olan kendi hikâyesinden de yola çıkarak Marta Amati'ye bugünden baktığında neyin ortak, nelerin aynı olabileceğini düşünüyordu. Yollar, binalar, taşlar; aradan geçen zamanda her şey değişmişti. Değişmeyen neydi?

Berge'e göre gökyüzüydü. Karanlıkta dipsiz bucaksız ve ışıltılı görünen denizdi. Gölgelerdi veya kesilmemiş bir ağacın gövdesiydi. “Marta da benim gibi hayatında bir gün, kafasını kaldırıp masmavi gökyüzüne bakınca mutlu olmuştur” diye düşünmüş ve bu hisle fotoğraflamıştı Berge.

Bu hissi, gökyüzünde bulunan mutluluğu “ışığıyla parlayan bir sevince çıkmak” olarak tarif eden yazar Cevat Şakir Kabaağaçlı’nın, yani Halikarnas Balıkcısı’nın *Mavi Sürgün* isimli kitabı, Marta Amati’nin kütüphanesinde de varmış. İlk sayfası “Madam’a” ithafıyla imzalanan kitabın sonraki sayfalarından birinde, “ışığıyla parlayan bir sevince çıkmak” meselesi bir daha tarif edilmiş:

Hani her dilde gönül açılması, iç ferahlığı diye anlatmaya çabaladıkları bir açıklık vardır ya, işte o. Ben acaba neredeyim, o duvarın öte yanında mı, bu yanında mı?¹

Madam Marta Amati, –her neredeyse– umarım açıklıkta ve yine müzikle beraberdir.

* Halikarnas Balıkcısı, *a.g.e.*, s 113.